

FEMBRA I DONA EN "LO SOMNI" DE BERNAT METGE

1. En català el mot *fembra*, que no ha volgut dir mai, o gairebé mai¹, altra cosa que 'persona de sexe femení', fou substituït pel mot *dona* arreu del domini lingüístic, de manera que *fembra* ha desaparegut, com a mot espontani, del tot, o gairebé del tot². La lluita entre els dos mots fou llarga i complexa i és sens dubte digna d'ésser estudiada amb deteniment.

2. Constitueixen una de les fonts més interessants d'aquesta lluita els llibres tercer i quart de *Lo somni* de Bernat Metge escrit l'any 1399³. Potser n'illustren el moment culminant, bé que la interpretació de l'ús que s'hi fa dels dos mots no deixa d'oferir dificultats. En aquests dos darrers llibres de *Lo somni* intervenen Orfeu, que a l'inici del tercer llibre explica la seva tan famosa i colpidora història, Tirèsies, l'endeví tebà, que diu mal de les dones, i Bernat Metge, que en diu bé. Hi ha encara un quart personatge, perquè Tirèsies reproduïx, en estil directe, i com exemple del comportament de les dones, una llarga sèrie de retrets que una dona fa al seu marit (300, 17-304, 5). En aquesta llarga exposició d'agravis, sigui dit de passada, l'escriptor Bernat Metge imita mestrívolament el que devia ser el llenguatge popular femení de la seva època. El lloc depèn del *Corbaccio* (74, 215-220)⁴, però és més llarg i més viu.

3. Abans de seguir endavant convé advertir que el mot *dona* apareix dues vegades, les dues en boca de Bernat Metge, com a títol reverent davant d'un nom propi (*regina dona Violant*, *regina dona Maria*), i altres dues amb l'accepció de 'mestressa', és a dir, 'la qui té el domini d'una cosa', en boca de la dona dels retrets:

[1] jo'n sé ... molts qui hagueren tengut a special gràcia
que'm haguessen presa menys d'axovar; e fora stada dona
de tot ço del llur, e'm hagueren adorada e levada en palmes
...; e jamai no ic fui dona de un tros de sal (302, 18-22).

Aquest significat de *dona* sembla residual, però llavors encara viu

en frases fetes populars; ara, ací el passatge procedeix del *Corbaccio*.

[2] e sarei stata donna e madonna d'ogni lor cosa; e a te
dieci cotante centinaia di fiorini d'oro, né mai pur d'un bic-
chiere d'acqua non ci potei esser donna (74, 219).

En tot el que segueix no tinc en compte aquests usos.

4. El nombre de vegades que cadascun dels personatges usa els mots *fembra* i *dona* és, si no m'he descomptat, el següent:

Orfeu: *dona* 6 / *fembra* 0.

Dona que fa retrets: *dona* 3 / *fembra* 1.

Bernat Metge: *dona* 46 / *fembra* 5.

Tirèsies: *dona* 5 / *fembra* 22 / *fembreta* 1.

Aquests números em sembla que per ells sols ja ens diuen alguna cosa: o que *dona* té connotacions positives, o bé que *fembra* les té negatives. Però examinem l'ús que cadascun dels personatges fa d'aquests termes.

5. L'únic terme que usa Orfeu és *dona* i ho fa com a mot neutre, sense connotacions especialment positives, tant quan parla de les dones en general com quan es refereix a una de concreta; l'ús que en fa Orfeu diria que és el modern:

[3] canté ... bal·lades i cançons loant vida lunyada de
companyia de dones (262, 20).

[4] ladoncs les dites dones volent usar complidament
de lur iniquitat, mogueren gran brogit e rumor (264, 13).

[5] tot quant ha dit (Tirèsies) d'aquexa dona que tu
ames és ver (348, 29).

6. La dona que fa retrets usa *fembra* amb un adjectiu despectiu i *dona* amb un que indica compassió:

[6] una vil fembra merexíets que us faés semblant que
vós me fets ... Quant se deuria guardar la mesquina de
dona quan pren marit! (302, 28-304, 2).

Aquest és, com veurem, un ús representatiu. El lloc no té correspondència al *Corbaccio*.

7. El nombre de vegades que Bernat Metge posa el mot *dona* en boca del personatge que el representa, quaranta-sis, ja indica que el terme no pot designar sempre 'dona distingida', 'dama'; en realitat el lector modern no percep cap matís especial d'origen cortès; això es fa patent sobretot en les al·lusions genèriques:

[7] tu saps bé que si dones no fossen stades, tota humana natura fóra perida en Adan (246, 28).

Pel que fa a *fembra*, en tres de les cinc vegades que el personatge Bernat Metge en fa ús, no té el mot cap connotació despectiva; en la primera aparició fa referència a Maria:

[8] e no ignores que per una sola fembra és stada reemuda (la humana natura), la qual ... meresqué ésser mare del Fill de Déu (342, 3).

El mot *fembra* no presenta tampoc cap connotació especial en els dos llocs següents, que fan referència a personatges de l'antiguitat:

[9] Hipo, fembra grega fort bella, la qual com ... veés que la sua castedat no podia conservar sinó per mort, se gità en la mar, e morí (334, 20).

[10] Cornèlia ... mare dels Gracos ... deia que era una de les pus benaventurades fembres del món, com havia concebuts aitals fills (336, 18).

En canvi en els altres dos llocs el terme *fembra* fa referència a dones de conducta presentada com a poc exemplar:

[11] (los hòmens) ... iran de nits ... conversaran ab fembres deshonestes, privatejaran ab persones de vida damnada ... (358, 14).

[12] e molts més són stats los hòmens que han enganades dones que aquells qui són stats decebuts per fembres (356, 21).

Aquest darrer lloc és especialment interessant pels nostres objectius, perquè els dos termes, *dona* i *fembra*, es posen en contrast: les *dones* són enganyades pels marits i les *fembres* els enganyen. Val a dir

que *per fembres* manca en el manuscrits de l'Ateneu i en el de la Biblioteca Universitària de Barcelona.

8. Tirèsies, que diu mal de les dones, usa el mot *fembra* vint-i-tres vegades. Heus ací algunes frases posades en boca de l'enemic del "maleït llinatge femení" (358, 14):

[13] la luxúria de la fembra sobrepuja tres vegades
aquella de l'hom (284, 19).

[14] no és animal en lo món menys net que fembres
(286, 21).

[15] no entén que pus terrible fembra e mal graciosa
visca (que aqueixa ídola que tu adores) (318, 14).

De les cinc vegades que Tirèsies fa servir el mot *dona*, dues es troben en un passatge que reproduïx les paraules pronunciades per Bernat Metge poc abans:

[16] tu has dit dessús (a 266, 15-17) que ames e és amat
coralment per una dona que eguala o sobrepuja en saviesa,
bellesa e graciositat tota dona vivent (282, 7-9).

En altres dos llocs *dona* no té en boca de Tirèsies cap mena de connotació; són les excepcions que confirmen que el mot *dona* ja no vol dir altra cosa i per a tothom que 'individu humà femení'.

En canvi, sobre el significat de *fembra* és ben significatiu el següent passatge en què en boca de Tirèsies apareixen els mots *dona* i *fembra* contraposats:

[17] e no'ls dóna vijares que sia de bona manera, si
doncs los hàbits no són novells, ben deshonest, trobats e
portats primerament per fembres vanes e indignes star entre
dones castes (290, 11-14).

Veiem que en boca de Tirèsies les fembres quan són castes es converteixen en dones. Un joc semblant de contraposició de mots el trobem posat en boca de Bernat Metge, el personatge, en el lloc citat al final del paràgraf anterior (exemple [12]). També hem vist que la dona dels retrets contraposa els dos termes (exemple [6]).

9. Abans de treure conclusions dels passatges que hem anat examinant, cal tenir encara en compte que, com és ben sabut, tot allò que Bernat Metge posa en boca de Tirèsies depèn del *Corbaccio* de Boccaccio. Fins a cert punt l'ús que fa de *femmina* el "benedetto spirito" del *Corbaccio* correspon a l'ús que Tirèsies fa de *fembra*. Ara bé, són molt pocs el llocs que poden ser citats en què el mot *femmina* del *Corbaccio* tingui correspondència amb el mot *fembra* de Tirèsies. I és natural que sigui així perquè la relació entre allò que diu Tirèsies i el que diu "lo spirito" del *Corbaccio* és complexa: no es tracta pròpiament d'un plagi, ni d'una imitació, ni d'una traducció, ni d'una paròdia al·lusiva, ni d'una simple reproducció d'arguments que seran rebutats en el darrer llibre, bé que el parlament de Tirèsies participa de tot això; a estones és una cosa i a estones n'és una altra.

Heus ací alguns llocs paral·lels:

[18] la femmina è animale imperfetto, passionato da mille passioni spiacevoli e abominevoli (71, 200) = fembra és animal imperfecte, de passions diverses desplaents e abominables passionat (286, 17).

[19] niuna cosa è piú grave a comportare che una femmina ricca (79, 247) = no és cosa en lo món tan intolerable que fembra rica (306, 7).

Deu haver-n'hi més, però és especialment notable la correspondència entre les *femminette* del *Corbaccio* i les *fembretes* de Tirèsies:

[20] erano sommo suo desiderio e recreazione grandissima certe femminette ... che vanno facendo gli scorticatoi alle femmine e pelando le ciglia (95, 322) = e han en gran e cordial privadesa algunes fembretes que'ls fan escorxaments e'ls pelen les celles (290, 6).

10. De tot això ja en podem treure algunes conclusions. Pel que fa a *dona*, veiem que el mot, en els llibres tercer i quart de *Lo Somni*, no presenta cap especial connotació reverencial o cap matis especial d'origen cortès. Ja ho hem dit. De fet trobem *dona* amb el significat modern en textos anteriors i coetanis de *Lo somni*. Solament farà menció del *Llibre de les dones* d'Eiximenis (vers 1388); en el capítol que *ensenyà què és dona* (vol. I, pàgs. 12-13)⁵, apareixen frases com les següents en les quals *dona* designa estrictament l'ésser humà femení i res més:

[21] dona és hom ocasionat, menor per natura que hom mascle ...; car mascle e fembra tots són d'una espècia, e a endós, per consegüent, cové lo nom general d'aquella espècia, de què's segueys que axí pot ésser appellada la dona hom, com l'om mateix. E axí u aprovà Precià en *La art gramatical*, qui a hom e a dona comprèn sots aquest nom: *homo*.

Veiem que ací *dona* es contraposa a *home mascle*. És clar que en català el sintagma *home mascle* és redundant i que el sintagma **home femella* seria agramatical perquè es consideraria que aporta una informació semàntica contradictòria, però també és clar que per a Eiximenis “la dona pot ésser anomenada hom”. Allò que ací importa és comprovar que Eiximenis usa el mot *dona* i no *fembra* quan tracta d'explicar què és ‘dona’⁶.

El mot *dona* apareix també en contextos poc favorables a les dones. Trobo un exemple a Vicent Ferrer (*Sermons*, I 219, 22)⁷, en què aquesta condició és potser més aparent que real:

[22] ¿Quanta és nostra vida, que ja a .xxxxv. anys los hòmens són vells ... e les dones podrides, que beuen lo vinaç que de tres passes les sentiran que'ls put l'alendç?

Els exemples citats pels repertoris lexicogràfics en què el mot *dona* va acompanyat d'adjectius de caràcter despectiu, com *vil* o *mala* són més tardans. Altrament el fet que el mot *dona* s'usi amb una accepció general no vol dir que no es mantinguin les accepcions més antigues en determinades locucions com hem vist en el lloc citat a [1].

11. La qüestió que ara cal que ens plantegem és si l'ampliació o la major extensió semàntica que veiem que adquireix el mot *dona*, pot haver provocat una distinció d'ús o semàntica entre els mots *dona* i *fembra*. Tornem a Bernat Metge. L'escriptor barceloní en els llibres tercer i quart de *Lo somni* fa, evidentment, un ús estilístic de *dona* i *fembra*. El mot *fembra* és emprat sobretot quan es vol dir mal de les dones i el mot *dona* es fa servir per a indicar la mera feminitat.

Aquest ús estilístic dels mots *dona* i *fembra* pot ser considerat, almenys en part, com inspirat per la font de què depèn. En efecte, l'ús que Bernat Metge fa de *fembra* recorda el que, segons Bonfante⁸, fa Boccaccio del mot *femmina* en el *Decamerone* (on *femmina* compareix 201 vegades i *donna* 1590): “*Femmina* in Boccaccio non à in sé valore spregiativo dal punto di vista morale (si trova varie volte *buona*

femmina); ma quando vuole accompagnare il concetto di 'woman' con un aggettivo di valore spregiativo, Boccaccio usa sempre *femmina* (rea *femina*, *malvagia femina*, *cattiva femina*), specie nell'interpellazione, mai *donna*. *Donna* è usato però spesso anche per donne cattive, viziose, ecc., purché la qualifica peggiorativa non sia espressa direttamente (anche se questa risulta dal complesso della narrazione)". Això en el *Decameró*, però en el *Corbaccio*, la font del llibre tercer de *Lo somni*, apareix una altra distinció d'ús: no solament s'empra *femmina* quan el concepte va acompanyat d'adjectius pejoratus, sinó que el narrador usa preferentment *donna* i "lo spirito" del marit de la vídua usa preferentment *femmina*. Aquesta distribució de l'ús dels dos mots segons el personatge és molt més nítida en *Lo somni* que en el *Corbaccio*, i és natural que sigui així perquè en el *Corbaccio* no hi ha el personatge defensor de les dones. En Bernat Metge podem dir que *fembra* és el mot del misògin.

12. L'ús estilístic que Bernat Metge fa dels mots *dona* i *fembra* i la dependència del *Corbaccio* en això, pot fer pensar que els llibres tercer i quart de *Lo somni* no puguin ésser considerats com a font del tot idònia quan es tracta d'esbrinar quin era l'ús real d'aquests dos mots en la llengua quotidiana al final del segle XIV i principi del XV. Tanmateix els usos estilístics han de tenir un fonament en la llengua parlada. L'estudi d'altres fonts penso que ens ho confirmarà. Puc citar unes ordenances de la Ciutat de Barcelona de l'any 1366 (molt anteriors, doncs, a la redacció de *Lo somni*) en què apareixen contraposats els mots *dona* i *fembra* de la manera com hem vist que es contraposaven en els exemples [6], [12] i sobretot [17]. Heus ací el lloc (AHCB, *Llibre del Consell* XXII, fol. 15v.)⁹:

[23] e que nenguna dona, de qualque estament o condició sia, no gos fer fer d'aquí ananant per vestir nengún cot ne cota que sia de drap listat, ne drap pintat... En aquestes, emperò, ordinacions no són enteses fembres vils o "vols de lurs cors; mes tota fembra "vol o vil del seu cors, e qui's tenga per aital, puxe portar aitals vestidures com se vulle e en aital manera com se vulla.

A propòsit de l'exemple [17] havíem dit que les *fembres* quan eren castes esdevenien *dones*; ací podríem dir que les *dones* quan són vils esdevenen *fembres*. En realitat és natural que en les locucions en general, i especialment en locucions com "*fembra vil del seu cors*", el mot *fembra* ofereixi resistència i tardi més a ser substituït per *dona*. Insistim que això

no vol dir que el mot *fembra* per ell sol tingui cap connotació pejorativa, però es donen les condicions prèvies: l'existència d'una paraula d'origen més noble per al mateix concepte i la persistència de *fembra* en locucions en què el mot va acompanyat d'adjectius despectius.

13. Ara cal cercar les causes que determinaren que en el domini del català *dona* substituís *fembra*. Una cosa semblant, bé que no ben bé igual, va occórrer en una extensa àrea del domini de l'italià, on *donna* substituï *femmina*¹⁰. No sé si l'inici del procés és a Catalunya anterior; no sembla que les diferències cronològiques siguin importants. En tot cas el canvi de significat o, si es vol, l'ampliació semàntica de *dona* en català i de *donna* en italià es produí d'una manera independent. De fet el procés és diferent. En efecte, en el sard i en els dialectes italians els mots que continuaven el llatí *femina* mantingueren la doble accepció de 'femella' i 'dona' que tenia en llatí. Solament ja dins el *Trecento*, a la Toscana primer i després en els dialectes del centre del nord d'Itàlia, *donna* anà substituint poc a poc *femmina* en l'accepció de 'dona'. Es tractava, sens dubte, d'evitar que un mateix mot designés els conceptes de 'femella' i 'dona'; determinades circumstàncies socio-culturals podien fer incòmoda aquesta duplicitat. En canvi no podia ser aquesta la causa que determinà la substitució de *fembra* per *dona* en el domini del català, perquè el català *fembra* pràcticament no havia volgut dir mai altra cosa que 'dona'. Cal cercar una altra explicació.

El català medieval tenia, en el camp semàntic a qual pertanyen els mots que estudiem, un sistema que semblava força estable i complet: *femella* (oposat a *mascle*), *fembra* (oposat a *home*), *muller* (oposat a *marit*), i *dona* (oposat a *senyor*). Aquest sistema és del tot semblant al del francès i occità medievals, però diferent de l'hispanoromànic, on els mots procedents del llatí *femina*, 'femella' i 'dona', (port. *fêmea*, cast. *bembra*, arag. *fembra* o *émbra*) presenten solament l'accepció de 'femella', mentre que els procedents del llatí *muliere* (*m*) (port. *mulher*, cast. *mujer*) presenten la doble accepció de 'dona' i 'muller'¹¹. No hi havia doncs en català cap raó interna que determinés la substitució de *fembra* per *dona*. És possible que es tracti solament d'una qüestió de moda: el mot socialment més prestigiós desbanca el tradicional. En aquest terreny és la moneda bona la que fa desaparèixer de la circulació la dolenta. Tanmateix el fet que almenys des de la segona meitat del segle XIV *fembra* es trobi sobretot associat a adjectius o contextos pejoratius fa sospitar que hi ha hagut alguna altra cosa: penso en una interferència de l'adstrat aragonès tan viu en la cancelleria reial; l'aragonès *fembra* 'femella' hauria interferit semànticament el català *fembra* 'dona' i li hauria transferit matisos despectius que no tenia. Segons aquesta teo-

ria l'aragonès *fembra* 'femella' hauria acabat fent malbé el català *fembra* 'dona' que hauria esdevingut un mot socialment incòmode i condemnat a desaparèixer. Potser algú dirà que aquesta teoria no és necessària per a explicar la substitució de *fembra* per *dona*, però no és possible d'ignorar la presència de l'aragonès en l'escrivanies reials. El buit que va deixar *dona* com a terme reverencial i amb l'accepció de 'la qui té el domini d'alguna cosa', fou omplert pel mot *senyora*, rar en el segle XIII: en tot el *Llibre del fets* de Jaume I compareix una sola vegada¹² com a vocatiu dirigit a la reina i en boca de castellans.

14. La substitució de *fembra* per *dona* és general; es dóna fins i tot a l'Alguer. Pel que fa una certa supervivència a les Illes del mot *fembra* [fɔ̃mbrə], F. de B. Moll defensava, en *DCVB* i altres llocs, el caràcter genuí i hereditari del mot, que hauria adquirit connotacions pejoratives, a Ciutadella, Mallorca i Eivissa. J. Coromines, en el *DECat*, ho nega vehementment (*per dire così*); pensa que es tracta d'una innovació moderna, d'un castellanisme esporàdic. En el *Diccionari menorquí / espanyol / francès / llatí*, escrit a quatre columnes (elaborat, segons sembla, entre 1806 i 1821) Febrer i Cardona entra en la primera columna el mot *fembra*, però deixa en blanc l'espai destinat a escriure les equivalències en els altres idiomes. Hi ha tanmateix un detall significatiu: en el diccionari després de cadascuna de les equivalències Febrer escriu un punt i aquest punt no manca en els tres espais deixats en blanc. Això es presenta així tan en la primera versió del diccionari com en la definitiva (simplement resultat de posar la primera en net) escrita igualment de mà pròpia. Immediatament després de *fembra* trobem el mot *femella* amb les equivalències esperades. Tot sembla indicar que Febrer no va trobar per als altres idiomes equivalències satisfactòries al mot menorquí *fembra*. Res no fa pensar que s'hagués penedit d'haver entrat el mot, com insinua Coromines. Altrament en tota aquesta qüestió jo solament puc reproduir una cançó que em passa Joan Veny, recollida de viva veu a Campos vers 1952; diu així:

24] S'altre dia dues fembres
 anaven per un camí;
 sa més petita va dir:
 da-li brilla, no l'estrengues.

Joan Bastardas
Universitat de Barcelona

NOTES

¹ Com a terme tècnic *fembra* apareix esporàdicament contraposat a *mascle*. En dono exemples a la nota 6.

² El mot no és, o no ha estat, del tot aliè a les Illes; en dic alguna cosa al final.

³ Cito B. METGE per l'edició de Martí de Riquer (*Obras de Bernat Metge*, Barcelona 1959), que reproduceix a peu de plana els llocs del *Corbaccio* paral·lels. Pel que fa a l'ortografia segueixo els meus propis criteris. Els números fan referència a pàgina i línia. El llibre tercer comença a la pàgina 258, i el quart a la 320.

⁴ Cito el *Corbaccio* per l'edició de Tauno Nurmela (G. BOCCACCIO, *Il Corbaccio*, Helsinki 1968). Els números fan referència a pàgina i paràgraf.

⁵ F. EIXIMENIS, *Lo libre de les dones*, ed. a cura de F. Naccarato, sota la direcció de J. Coromines, revisada per C. Wittlin i A. Comas. *Introd. i apènd.* de C. Wittlin. Gloss. a cura d'A. Bover i Font, 2 vols., Barcelona 1981.

⁶ En el passatge citat del *Llibre de les dones* el terme *fembra* apareix en oposició a *mascle*: "mascle e fembra tots són d'una espècia". Aquest ús es raríssim i cal explicar-lo per influència del *femina* llatí de la font. També a LLULL, *LContempl.* cap. 36, 10 (ed. M. Obrador I, p. 176): "Beneyt siats vos, qui avets creat mascle e fembra quax en totes les especies dels animals". *ib.* 11: "siats temut e amat, per so car avets creades alcunes especies d'animals qui no son engenrats de mascle ni de fembra". Aquest és l'únic exemple de *fembra* que, amb aquesta accepció, és citat per M. COLOM MATEU, *Glossari General Lullia*. I-V, Mallorca 1982-1985. Amb referència a l'espècie humana, aquesta contraposició entre els termes *mascle* i *fembra* es troba també esporàdicament en el llenguatge notarial; així en l'exemple de l'arxiver Carbonell citat en el DCVB: "ha lexat aquesta reyna tres fills mascles e tres filles fembres". Joan Veny em passa un altre exemple contingut en un document del 1770 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa: "si lo dit Bonaventura Pujol... morirà ... ab infant o infants, id est liberis, un o molts, mascles o fembres, legitims i naturals". També aquí hi ha una influència del llatí *femina*.

⁷ SANT VICENT FERRER, *Sermons* (vol. I), a cura de J. Sanchis Sivera, Barcelona 1932.

⁸ G. BONFANTE, *Fémmima e donna*, a *Studia phil. et litt. in honorem L. Spitzer*, Berna 1958, pàgs. 77-109, reproduït a *Scritti scelti di Giuliano Bonfante*, a cura di R. Gendre, vol. II. *Latino e romanzo*, Torino 1987, pàgs. 463-497. El lloc que reproduceixo és a la pàg. 481.

⁹ Cf. T. M. VINYOLES, *Les barcelonines a les darreries de l'edat mijana (1370-1410)*, Barcelona 1976, pàgs. 22-23 i 54.

¹⁰ Veg. especialment l'estudi de Bonfante citat a la nota 5.

¹¹ En català també s'usa *dona* fent referència a la 'muller' d'alguí, però no ho significa com ho significa el castellà *mujer*; una frase com *son marido y mujer* no es podria traduir al català dient **són marit i dona*.

¹² *Llibre dels Fets del rei En Jaume*, vol. I: Estudi filològic i lingüístic i vocabulari integral, a cura de Jordi Bruguera, Barcelona 1991, pàg. 315, col 3 (remet al cap. 348). Sobre l'ús modern de *senyora* per *dona*, en frases com *la senyora de fer feines* i d'altres, a nivells populars, veg. C. VILA I COMAJOAN, *Llengua i tabú*, "Revista de Catalunya", nova etapa, 48 (gener de 1991) pàg. 23.